

ULDUZ PAŞAYEVA
BDU, "Azərbaycanşünaslıq" ETM-i
E-mail: star.miri@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KÖÇKÜN VƏ QAÇQIN PROBLEMİ BARƏDƏ

Açar sözlər: qaçqın, məcburi köçkün, azərbaycan əhalisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, daşnak hökuməti

Ключевые слова: беженцы, вынужденные переселенцы, азербайджанское население, Азербайджанская Демократическая Республика, правительство дашнаков

Key words: refugees, compelled imigrants, Azerbaijan population, ADR, dashnak government.

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində gedən siyasi proseslər tarixşünaslığımızda "köçkün", "qaçqın" kimi yeni anlayışları ortaya çıxardı.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında qanununun 1-ci maddəsində "Qaçqın" və "məcburi köçkün" anlayışlarına açıqlama verilir. Yəni, milliyyətinə, irqi və vətəndaşlıq əlamətinə, dini etiqadına, dilinə, habelə siyasi əqidəsinə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə təqibə məruz qalması, həyatına, ailəsinə, əmlakına real təhlükə yaranması ilə əlaqədar daimi yaşadığı dövlətin onu müdafiə etməsindən istifadə edə bilməməsi, yaxud təhlükəyə görə bu müdafiədən istifadə etmək istəməməsi üzündən yaşadığı ölkənin hüddullarından kənarda olan, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası ərazisində **"qaçqın"**, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçən şəxslər və ya başqa ölkədə daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları **"məcburi köçkün"** sayılır (1, s.660).

Rusiya-İran (1804-1813, 1826-1828) və Rusiya-Osmanlı (1806-1812, 1877-1878) müharibələrindən sonra İrandan və Osmanlı İmperiyasından 10 minlərlə erməninin köçürülərək Azərbaycan xanlıqları olan İrəvan, Naxçıvan və Qarabağın ərazisində məskunlaşdırılması regionun tarixi inkişafını kökündən dəyişdirdi (2, s.5). XIX əsr tarixşünaslığımıza ermənilərin kütləvi şəkildə qədim Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi və məskunlaşdırılması dövrü kimi daxil oldu. XX əsr isə azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından vəhşicəsinə qovulması, qaçqın düşməsi, soyqırımı, deportasiyası dövrüdür. Azərbaycan torpaqlarında möhkəmləndikdən sonra, daha geniş ərazilər ələ keçirmək və Ermənistan xülyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə yerli müsəlman əhaliyə qarşı açıq qanlı aksiyalar məhz bu dövrdə gerçəkləşdirildi. Bu aksiyalar 1905-1907-ci illərdən artıq silsilə şəkil aldı.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə artıq ermənilər siyasi cəhətdən təşkilatlanmışdılar. Türk-müsəlman əhaliyə qarşı aparılan bu siyasət bir mərkəzdən - yarandığı gündən hədəfi "türklərsiz" Ermənistan ideyası olan "Daşnaksütyun" partiyasından yönləndirilirdi. Türk müsəlman əhalini qətlə yetirən erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyət istiqaməti məhz bu partiya tərəfindən müəyyənləşdirilirdi.

Həmin illərdə erməni silahlı dəstələri 10 minlərlə dinc azərbaycanlıyı qətlə yetirirlər. Silahsız əhali müqavimət göstərmək imkanında olmadığından doğma yurdlarını tərk edərək köçkünə çevrilirlər. Qırğınların kütləvi şəkil aldığı Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Qazax və digər ərazilərdən əhali Azərbaycanın şərqi, İrana və Türkiyəyə qaçır. Yüzlərlə azərbaycanlı kəndləri ermənilər tərəfindən dağıdılır (5, s.39).

M.S.Ordubadinin tarixi sənədlər, şəxsi müşahidələr və o hadisələri öz gözləri ilə görmüş insanların söylədikləri real faktlar əsasında 1911-ci ildə yazdığı "Qanlı illər", C.Cabbarlının "1905-ci ildə", Mir Möhsün Nəvvabın "Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişas tarixləri" əsərlərində erməni qırğınları haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin bu əsərlərdə tariximizin qanlı və faciəli səhifəsi olan 1905-1906-cı illərdə rus imperiyasının, onun ermənipərəst məmurlarının fitvası nəticəsində erməni millətçilərinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı düşmənçilik, qəsbkarlıq və

soyqırımı siyasəti, ermənilərin Bakı, Tiflis, İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Göyçə, Gümrü, Dərələyəz, Gəncə, Qazax, Qarabağ, Şuşa və s. yerlərdə törətdikləri qırğınlar soydaşlarımızın zor gücünə öz torpaqlarından qovulması ayrı-ayrı epizodlarda öz əksini tapmışdır (5, s.27).

Qeyd edək ki, bölgədə aparılan məqsədyönlü siyasət müsəlman-türk əhalinin sayının azalmasına gətirib çıxarsa da, onlar say etibarilə yenə də üstün mövqedə qalırlar. Belə ki, 1916-cı il yanvar ayının 1-nə olan məlumata görə, hətta keçmiş İrəvan quberniyasına daxil olan qəzalarda belə əhalinin əsas hissəsini yenə də azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Belə ki, Çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında apardığı yeritdiyi milli və dini siyasət nəticəsində Cənubi Qafqazda olan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu burada məskunlaşdırılmışdı (2, s.34). Nəticədə, XX əsrin ilk onilliklərində İrəvan torpaqlarında say etibarilə üstün olmuş ermənilərin, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində də sayı artmışdı. 1916-cı ildə Qarabağda əhalinin təxminən 51%-i azərbaycanlı, 46%-i isə erməni idi. Köçkün ermənilərin çoxu Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşırdı (3, s.34).

Bu ərazilərdə azərbaycanlı əhalinin say tərkibinin azalmasında kəskin dəyişikliklər 1918-1920-ci illərdə bədnam “Daşnaksutyun” partiyasının yaratdığı Ararat respublikası zamanında başladı. Bu illər ərzində həmin ərazilərdə erməni-daşnak quldur birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımları nəticəsində keçmiş İrəvan quberniyası ərazisində yüzlərlə Azərbaycan kəndi yerlə-yeksan edildi, 100 minlərlə müsəlman isə həmin ərazilərdə qətlə yetirildi və ya oradan qovuldu (9, s.87). 1917-1918-ci illərdə Yeni Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarından olan qaçqınların sayı 200 minə çatmış, İrəvan quberniyasında azərbaycanlılar yaşayan 211 kənd viran edilmişdi. Ümumiyyətlə, erməni qəddarlığı və təcavüzü nəticəsində 1918-1920-ci illərdə İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 mindən çox azərbaycanlı qaçqın düşmüşdü (9, s.95).

Rusiya imperiyası dağılandan sonra, xüsusilə 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan ermənilər azərbaycan xalqına qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürür. Andronik, Dronin və b. hərbişədirilmiş daşnak quldur dəstələri İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində dinc müsəlman əhalini qırır, doğma yurd-yuvasından didərgin salırlar. Nəticədə müsəlman əhalisinin kütləvi xarakter alan məcburi miqrasiya prosesi baş verir (8, s.96).

1917-ci ildə bolşeviklərlə ittifaqa girən erməni millətçiləri daha da azğınlaşırlar. Ermənistanda daşnak hökuməti özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (1918-ci ilin mayı-1920-ci ilin noyabrı) Azərbaycan əhalisinin 60%-ni qətlə yetirir (7, s.136).

1918-ci ilin martında Bakı və onun ətrafında da qanlı qırğınlar törədildi. Erməni-daşnak S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunası “əksinqilabi ünsürlərlə mübarizə” şüarı altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək planını həyata keçirir. Nəticədə, 1918-ci il martın 31-dən aprel 2-dək təkcə Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalır (9, s.349).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə fəvqəladə istintaq komissiyasının, yəni Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Komissiya ilkin mərhələdə ermənilərin Şamaxıda, İrəvan quberniyası ərazisində törətdikləri ağır cinayətləri, vəhşilikləri araşdırır. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün XİN-i nəzdində xüsusi qurum yaradılır. Martın 31-də törədilmiş qırğın 1919 və 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən 2 dəfə ümummillə matəm günü kimi qeyd edilir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırım və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı siyasətinə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin, AXC-nin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi (7, s.18).

AXC Parlamenti və Hökuməti türk müsəlman əhaliyə qarşı aparılan soyqırım zamanı sosial gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirirdi.

Qaçqınların maddi ehtiyaclarının ödənilməsi və yerləşdirilməsi, onlara tibbi xidmət göstərilməsinin təşkili və bununla bağlı başqa məsələlərə xüsusi qayğı göstərilirdi. Hökumətin “Qaçqınların yerləşdirilməsi məsələsini nizamə salmaq üçün Şamaxı qəzasına komissiya göndərilməsi haqqında” (1919, 17 fevral), “Qaçqın və köçkünlərin vəziyyətinin, onların daimi yaşayış yerlərinə qayıtması məsələsinin aydınlaşdırılması üçün mərkəzi komissiyanın yaradılması haqqında” (1919,23

iyun), “Qaçqınların yerləşdirilməsi üçün təcili tədbirlərin görülməsi haqqında” (1919,8 noyabr) qərarları və s. Parlamentin “Qaçqınların ehtiyacları üçün 21 milyon manat pul ayrılması haqqında” (1920, 8 yanvar), “Epidemiya ilə mübarizə və qaçqınlara tibbi yardım göstərilməsi üçün epidemiyaya qarşı 12 mübarizə dəstəsinin yaradılması haqqında” (1920, 26 fevral) qanunları bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan idi. Ölkədaxili ağır vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycan Hökuməti Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində yaşayan azərbaycanlı əhaliyə də müntəzəm yardım edirdi (6, s.61).

Azərbaycan xalqının öz doğma yurd-yuvalarından qaçqın düşməsi prosesi Avropa dövlətlərinin Cənubi Qafqaza müdaxiləsindən sonra da dayanmadı. Həmin dövrdə İrəvan quberniyasından Şərqi Azərbaycana 150 mindən çox qaçqın gəlmişdi. 1919-cu il oktyabrın 1-nə kimi Azərbaycanda, İrəvan quberniyasından 5848 ailə, yaxud 30741 nəfər qaçqın var idi. Qaçqınlar problemi ilə bağlı hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələr gələn saysız-hesabsız didərginlərə qayğı və diqqət göstərilməsi, onların zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi, təsərrüfatlarının təşkili üçün faizsiz borc, əkin üçün toxum, iş heyvanları verilməsindən ibarət idi. Azərbaycan Hökuməti Parlamentdən Zəngəzur qaçqınları üçün 3 aylıq yardım və qidalanma daxil olmaqla, 187500 manat həcmində xüsusi kredit ayrılmasını xahiş etmişdi. Parlament göstərilən vəsaiti ayırmış və Zəngəzur qəzasını əhatə edən xüsusi idarələrarası komissiyaın sərəncamına vermişdi. 1919-cu ildə Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Ağdam, Füzuli və Bərdədə məskunlaşan 20 minədək qaçqına yardım edilmişdir (9, s.95).

Ermənistan və Gürcüstan hökumətlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün qaçqınlara kömək edirdi. Azərbaycan Hökumətilə yanaşı xalq da qaçqınlara yaxından köməklik edirdi. 1919-cu ildə Bakı şəhəri və mədən rayonlarında qaçqınlar üçün 308000 manat toplanmışdı (9, s.96).

Bölgədə türk əhaliyə qarşı aparılan soyqırım nəticəsində 1920-ci ildə bütün Ermənistanda cəmi 10.000 azərbaycanlı qalmışdı. 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, daşnak hakimiyyəti dövründə öz doğma yurdlarından didərgin salınmış, Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana sığınmış müsəlman qaçqınların bir qismi öz doğma yurdlarına geri qayıtmağa müvəffəq oldular (7, s.91). 1922-ci ildə qaçqınların geri qayıtması ilə azərbaycanlıların sayı 77.767 nəfərə, 1939-cu ildə isə 130.896 nəfərə çatdı. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra, qaçqınların geri qayıtması ilə Azərbaycan türkləri burada əhalinin 10%-ni təşkil edirlər. 1922-ci ildə İrəvan şəhərində cəmi 5.124 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ermənilərin sayı isə 40.369 nəfərə çatmışdı (10, s.154). 1931-ci ildə onların sayı 105838 nəfər olmuşdur (4, s.46).

Ermənistan rəhbərləri qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları Ermənistan ərazisinə buraxmaq istəmirdilər. 1922-ci ilin yayında Ermənistan hökuməti guya yolxucu xəstəliklərin yayılmasını bəhanə edərək, İran ərazisində sığınacaq tapmış qaçqınların Culfa keçid məntəqəsindən keçərək Ermənistana qayıtmalarının qarşısını almaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi. Vedibasər və Zəngibasər qaçqınlarına o şərtlə geri qayıtmağa icazə vermişdilər ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etməmələri sübuta yetirilmiş olsun (7, s.91).

Lakin Ermənistan hökumətinin müqavimətinə və orada hökm sürən aclıq və səfalətə baxmayaraq, öz yurdlarına qayıdan azərbaycanlı əhali qaçqın ciddi çətinliklərlə qarşı-qarşıya qalmışdılar. Müsəlmanların yaşamış olduqları kəndlərin çoxunda Türkiyədən gəlmiş erməni ailələri yerləşdirilmiş, qayıdan qaçqınlar ermənilərlə birgə yaşamağa məcbur olmuşdular. Sonralar 80-dən artıq ermənilərlə qarışıq məskənlər belə yaranmışdı (7, s.92).

1905, 1915, 1918 və 1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində daşnakların apardıqları etnik təmizləmə siyasəti 20-30-cu illərdə də davam etdirilirdi. Həmin dövrdə qolçomaq, mülkədar adı altında çoxlu azərbaycanlı ailəsi Sibirə və Orta Asiyaya sürgün olunmuşdu (7, s.90).

Beləliklə, daşnakların hakimiyyətdə olduğu dövrdə Qərbi Azərbaycanda 575.000 müsəlman-türkündən 565.000 nəfəri öldürülmüş və qovlanmışdır. Bu rəqəm 1932-ci ildə Z.Korkodyanın “Sovet Ermənistanının əhalisi (1831-1931-cü illər)” kitabında təsdiq edilmişdir. (4, s.33).

Sovet hakimiyyəti dövründə Ermənistan SSR-də keçirilən ilk Ümumiİtifaq siyahıyaalma materiallarına əsasən əhalinin etnik tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Ermənistan SSR-i əhalisinin etnik tərkibi
(1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalma materialları əsasında)**

Milli tərkib	Kişi	Qadın	Cəmi
Bütün əhali, onlardan	447.410	431.519	878.929
Ermənilər	375.088	368.483	743.571
Türklər*	40.906	35.964	76.870
Ruslar	10.221	9.327	19.548
Yezidlər	6.056	6.181	12.237
Qarapapaqlar **	3.252	3.059	6.311
Farslar	2.722	2.321	5.043
Kürdlər	1.590	1.435	3.025
Yunanlar	1.512	1.468	2.980
Ukraynalılar	2.337	489	2.826
Gürcülər	142	132	274
Digər millətlər	3.584	2.660	6.244

* Azərbaycanlılar “türklər” kimi qeyd olunub. Cəmi: 83.181 nəfər.

** Qeyd etmək lazımdır ki, 1926-cı il əhali siyahıyaalması zamanı azərbaycanlılara aid edilmiş «qarapapaqlar» da siyahıya daxil edilmişdir. Azərbaycanlıların sayı 83.181 nəfər olmuşdur.

Mənbə: Всесоюзная перепись населения 1926. т. XVII. СССР М: 1929

1926-cı il siyahıyaalma materiallarında Ermənistan SSR-in 878.929 nəfər əhalisinin 85%-ni ermənilər, 10%-ni azərbaycanlılar, 2,2%-ni ruslar, 3%-i digər millətlərin nümayəndələrinin təşkil etdiyini görürük (10, s.155).

Beləliklə, XIX-XX əsrlərdə Rusiya imperiyasının və onun əlaltısı olan ermənilərin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik, köçürmə, xristianlaşdırma milli qırğın siyasəti azərbaycanlıların köçkünlük və qaçqınlıq tarixinin başlanğıcı olmuş və bu anlayışların ayrıca bir elmi problem kimi tarix elmimizə daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Qeydlər

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. I kitab. Bakı, “Qanun”, 1997, 844 səh.
2. A. Paşayev. Köçürülmə. Bakı, Azərnəşr, 1995, 40 səh.
3. Y. Mahmudov, K. Şükürov. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil”, 2009, 144 səh.
4. İ. Məmmədov, S. Əsədov. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. -Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1992, 72 səh.
5. V. İsayev. Haradan gəlir bu köç. Bakı, “Azərnəşr”, 1995, 166 səh.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı, 2004, 440 səh.
7. Deportasiya. Toplu. “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, Bakı, 1998, 440 səh.
8. T. Zeynalova. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). Bakı, “Elm”, 2004, 176 səh.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı, 2005, 472 səh.
10. Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. Elmi-nəzəri toplu. III buraxılış. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2009, 298 s.

ПАШАЕВА УЛДУЗ**БГУ, НИЦ «Азербайджановедения»****E-mail: star.miri@mail.ru****ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ И ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Статья «Проблема беженцев и переселенцев в Азербайджане в начале XX века» освещает актуальную для азербайджанских историков-исследователей проблему геноцида и депортации азербайджанского населения Армении.

В статье рассматривается проармянская позиция царского правительства, переселившего на азербайджанские земли армян, которые впоследствии выступили с территориальными претензиями к Азербайджану, проводя политику выжженных земель и уничтожения мирного азербайджанского населения. Ссылаясь на армянского автора З.Коркодьяна в статье приводятся статистические данные об убитых и изгнанных азербайджанцах с 1918 по 1920 годы, численности азербайджанского населения Армении по материалам Всесоюзной переписи населения 1926 года. В статье дается оценка, принятым мерам Азербайджанской Демократической Республики, оказавшей финансовую помощь азербайджанскому населению, пострадавшим от армянских дашнаков.

PASHAYEVA ULDUZ**science assistant Department****“International Azerbaijanis”****Azerbaijan Studies Center, BSU****E-mail: star.miri@mail.ru****THE PROBLEM OF REFUGEES AND IMMIGRANTS WHO
DISPLACED PERSONS IN AZERBAIJAN IN THE EARLY XX CENTURY**

persons in Azerbaijan in the early XX Century» highlights the relevance to Azerbaijani historians and researchers the problem of genocide and deportation of the Azerbaijani population of Armenia.

In article is considered about a pro-Armenian position of the king's government, removed Armenians on Azerbaijani lands, which later made territorial claims to Azerbaijan through a policy of scorched land and the destruction of the peaceful Azerbaijani population. The author, referring to the Armenian author Z. Korkodjan given statistical data about killed and displaced Azerbaijanis from 1918 to 1920, the number of Azerbaijanis Armenian population based on the Soviet census of 1926. The article assesses, measures taken, the Azerbaijan Democratic Republic, provide financial assistance to the Azerbaijani population affected by the Armenian Dashnaks.

Rəyçilər: t.e.n. H.O. Əhmədov, t.e.d. professor R.C. Süleymanov.

Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsi «Azərbaycanşünaslıq» Elmi tədqiqat Mərkəzinin «Dünya azərbaycanlıları» bolməsinin 28 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №2)